बी.एस.एस. — Bakhar Sanshodhan Sangraha
BHARAT SATYA SAMPURNA · HISTORICAL RESEARCH DOSSIER

स्वराज्ये दुर्गाणां भू-सामरिकं महत्त्वम्

मराठा-दुर्गव्यवस्थायां रक्षास्थापत्यं जलव्यवस्थापनं च

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम॥

भगवद्गीता १८.७८ — अस्य लेखस्य मार्गदर्शकश्लोकः

स्तरः २ · द्वितीयकः विद्वत्स्रोतः

स्रोतः: Raju Chatarsing Pardeshi, "Geo-Strategic Importance of Forts in Swarajya," *Shivcharitra Pushpanjali Khand-2* (Special Issue, Vol. 13, No. 2, June 2024), ISBN 978-81-963502-0-8, pp. 113–123. Akhil Bhartiya Shri Shivcharitra Sahitya Sammelan — Nutan Maratha Mahavidyalaya, Jalgaon & Itihas Prabodhan Sanstha, Maharashtra.
भारत सत्य सम्पूर्ण (बी.एस.एस.) शोधसङ्ग्रहार्थं सज्जीकृतम्।

१ दुर्गाणां सामरिकस्थानं दुर्गनिर्माणाभियानं च

स्वराज्यस्य सामाजिक-राजनैतिकस्य सैनिकस्य च संरचनायाः मूलाधारः दुर्गाः आसन् — ते युगपत् रक्षास्थानानि, प्रशासनकेन्द्राणि, सार्वभौमत्वस्य प्रतीकानि, प्रादेशिकनियन्त्रणस्य साधनानि च आसन्। छत्रपतिः शिवाजीमहाराजः सह्याद्रिपर्वतस्य दुर्गमभूमिं स्वयमेव प्राकृतिकं दुर्गं कर्तुं शक्यते इति अजानात्, तथा च पारम्परिकया मराठी-निर्माणकलया सह इस्लामीय-यौरोपीय-स्थापत्यस्य तत्त्वानि संयोज्य दुर्गाणां सुदृढं जालं निर्मितवान्।

प्रत्येकस्य दुर्गस्य प्रवेशद्वारं सर्वाधिकं रक्षितं स्थानम् आसीत्। रायगडस्य महाद्वारमिव प्रवेशद्वाराणि बहुस्तरीयरक्षया निर्मितानि आसन् — गजान् आक्रमणशस्त्राणि च निवारयितुं कण्टकितद्वाराणि, चलसेतवः, आगच्छतां गच्छतां च निरीक्षणाय रक्षककक्षाः च। स्थानीयेन बेसाल्टप्रस्तरेण निर्मिताः मृत्तिकाकार्येण दृढीकृताः च प्राकाराः बुरुजाश्च आक्रमणस्य विरुद्धं मुख्यं प्रतिरोधं रचयन्ति स्म, यत्र दुर्गे सर्वत्र स्थापिताः निरीक्षणमीनाराः रक्षकेभ्यः शत्रुसैन्यं दूरादेव द्रष्टुं समये सावधानं कर्तुं रक्षाव्यवस्थां च समन्वयितुं साहाय्यम् अकुर्वन्।

२ दुर्गाणां जलव्यवस्थापनप्रणाल्यः

दुर्गस्य दीर्घकालीनं वेष्टनं सोढुं क्षमता मुख्यतः जलसुरक्षायाम् आश्रिता आसीत्। मराठा-अभियन्तारः वर्षाजलसंग्रहणाय बेसाल्टप्रस्तरेण चूर्णमिश्रणेन च निर्मितानां जलकुण्डानां जलाशयानां जलवाहिनीनां च अतीव कुशलां प्रणालीं निर्मितवन्तः।

नालिकाभिः नियन्त्रणद्वारैश्च (sluice gates) पानाय पाकाय सेचनाय च जलवितरणं नियन्त्रितम् आसीत्, यत्र पर्वतीयनिर्झरिभ्यः दुर्गस्य अन्तर्भागं यावत् जलं वहन्त्यः जलवाहिन्यः दूरं यावत् निर्मिताः आसन्। एतया जलाभियन्त्रणविद्यया सुसज्जितः दुर्गः मासान् यावत् वेष्टनं सोढुं शक्नोति स्म, तेन क्षुधया शरणागमनस्य शत्रोः योजना विफला भवति स्म।

> **प्रमुखलक्षणानि:** वर्षाजलाधारिताः कुण्डाः जलाशयाश्च · न्यूनतमक्षरणाय चूर्ण-बेसाल्ट-निर्माणम् · नालिका-द्वारद्वारा वितरणजालम् · निर्झरिभ्यः दीर्घपथीयाः जलवाहिन्यः · रायगड-सिंहगड-प्रतापगडादिषु दुर्गेषु प्रलेखितम्।

§ स्तरवर्गीकरणं स्रोतटिप्पणी च

स्तरः २ — द्वितीयकं विद्वत्संश्लेषणम्

अयं लेखः राजु चतरसिंह परदेशी महोदयस्य २०२४ तमे वर्षे सम्मेलन-शोधपत्रे आधारितः, यत् स्वयं सरकार-सेन-बेंद्रे-मुजुमदार-कुलकर्णी-प्रभृतीनां स्थापितद्वितीयकस्रोतानाम् आधारेण विद्वत्संश्लेषणम् अस्ति। मूलशोधपत्रे कोऽपि नूतनः प्राथमिकः अभिलेखीयः दस्तावेजः न प्रस्तुतः। बी.एस.एस.-प्रमाणचतुरे अयं स्तरे २ वर्गीकृतः — उद्धरणीयं विश्वसनीयं विद्वत्संश्लेषणम्, परन्तु मूलदस्तावेजेभ्यः शिलालेखेभ्यः समकालीनपत्रेभ्यश्च तुल्यानां स्तर-१-प्राथमिकस्रोतेभ्यः भिन्नम्।

चयनितसन्दर्भाः (मूलशोधपत्रे उद्धृताः)

1. R.C. Dhere & Joshi, *P.S. Adnyapatra*, Bora and Company Publishers, Mumbai, 1960.
2. S.N. Sen, *Military System of the Marathas*.
3. P.V. Kate, *Marathyancha Itihas*, Kailash Publications, Aurangabad, 1999.
4. R.C. Mujumdar, *The History & Culture of the Indian People — The Maratha Supremacy*.
5. J.N. Sarkar, *House of Shivaji*, Calcutta, 1940.
6. V.C. Bendre, *Biography of Shri Chhatrapati Shivaji Maharaj*.

भारत सत्य सम्पूर्ण सङ्ग्रहार्थं सङ्कलितम् — पितुः हस्तलिखितानां डायरीणां शोधयात्रायाः अग्रिमः सोपानः।